

IRATÉRTÉKELÉSI MUNKA A MAGYAR LEVÉLTÁRI SZAKIRODALOMBAN

Írásom célja bemutatni azt az elméleti fejlődést, amelyen a magyar levéltárügy keresztülment az iratértékelési munka alapelveinek meghatározásában. Iratértékelés alatt a levéltár azon tevékenységét értem, melynek során a történeti értékű, 1995-től a bővített jelentéssel bíró maradandó értékű iratokat különíti el az ilyen értékkel nem rendelkező iratoktól.

Az értékhatár-vizsgálatok célja

Mindenekelőtt az iratértékelési és a selejtezési munka célját kell tisztáznunk. 1939-ben erre a kérdésre azt a választ adta Bánrévy György, hogy azért kell a levéltárak látókörébe került dokumentumok értékét megvizsgálni, hogy azáltal minél teljesebb és sokoldalúbb levéltári anyagot hagyományozzanak a levéltárosok az utódaiakra. A szerző leszögezte, hogy ehhez a munkához hosszú szakmai gyakorlat, az időszerű tudományos kérdésekkel való beható foglalkozás és gyakorlati jellegű kutatások szükségeltetnek.¹

Bánrévy György a sokoldalú és értékes levéltári gyűjtemények kialakítása mellett az iratértékelések és a megfelelő színvonalú (ekkor még elsősorban a belső) selejtezések révén megtakarítható raktári kapacitásokat is fontos eredménynek tartotta. Ugyanis már ő is rámutatott a hivatalok egyre jelentősebb mértékű irattermelésére, és az ebből következő nehézségekre.²

Mindezzel egybecsengett egy két évvel később keletkezett levéltárelméleti írás, Jánossy Dénes *A modern aktatermelés és a levéltár* című tanulmányának mondanója.³ Ez a munka felhívta a figyelmet arra az új szemléletmódot követelő változásra, miszerint a közigazgatás már a világháború előtt is az összpontosítás felé haladt. A szerző megállapítása szerint „*az indokolatlan aktaszaporulat*” a közigazgatás minden szintjén jelentkezett. Ez a publikáció is a raktári kapacitások minél hatékonyabb kihasználására hívta fel a figyelmet.

Az ötvenes években az irattári anyagok selejtezését a krónikus papírhiány is indokolta. Baraczka István azonban ennek lehetséges veszélyes következményeire is felhívta a figyelmet. Írásában így fogalmazott: „*Kiirtott erdőt lehet újra telepíteni, a történelem azonban csak egyszer hagyja ránk dokumentumait.*”⁴

¹ Bánrévy György: A selejtezés általános elvei. *Levéltári Közlemények*, 1939. 158–171. 164.

² Uo. 159.

³ Jánossy Dénes: A modern aktatermelés és a levéltár. *Levéltári Közlemények*, 1940–1941. 43–55.

⁴ Baraczka István: A selejtezés időszerű kérdései. *Levéltári Közlemények*, 1954. 56–76., 57.

Az ötvenes évektől a megváltozott jogszabályi keretek miatt drasztikus mértékben növekedett a közlevéltárak által átvett iratok mennyisége. Nem véletlen, hogy ekkortól valamennyi levéltárelméleti kérdés reflektált a levéltárba kerülő hatalmas mennyiségű iratanyag miatt kialakult gyakorlati problémákra. A levéltári értékhatár elméleti kérdését értelmező írásokban a legfontosabb szempont, illetve cél a rohamos mértékben gyarapodó levéltári gyűjtemények kezelhetőségének biztosítása lett.

A hatvanas évek elején Vörös Károly ennek megfelelően az *Alapelvek az iratanyag levéltári feldolgozásához* című cikkében⁵ az ügyiratok selejtezésének célját a helymegtakarítás mellett azok levéltári kezelhetőségében látta, amikor így fogalmazott: „A selejtezés célja a semmilyen célból fel nem használható adatokat tartalmazó iratok kiküldönítése és eltávolítása révén a levéltári anyag őrzésének és felhasználhatóságának megkönnyítése és hatásosabbá tétele.”⁶

Schneider Miklós 1974-ben megjelent, *Értékminimum – forrásérték* című cikkében⁷ a levéltárosok előtt álló legfontosabb feladatnak azt tartotta, hogy a levéltár őrizetébe került, és az oda folyamatosan bekerülő iratanyag minőségét állandóan „javítsák”, azt egyre koncentráltabbá és egyre használhatóbbá tegyék, megszabadítva a tartósan megőrzésre kerülő levéltári fondokat „az értéktelen elemektől.”⁸

A selejtezés mint levéltári tevékenység elméleti megközelítése

A levéltárelméleti irodalomban folyamatosan kristályosodott ki a selejtezés és az iratértékelés mint önálló (és általában belső) levéltári szakmai tevékenység. Abban azonban már a kezdetektől teljes volt az egyetértés, hogy a levéltári szakma egyik legfontosabb, legnagyobb felkészültséget igénylő részterületeiről van szó.

Bánrévy György 1939-ben született tanulmánya elején utalt Szabó István *A magyar levéltárvédelem kérdése* című munkájára,⁹ amelyben a következő gondolat is szerepel: „Kétségtelen, hogy a selejtezés nemcsak a legnagyobb óvatosságot és széleskörű erudíciót igénylő, hanem a legnehezebben körülírható levéltári munka.”¹⁰

A selejtezés definiálására először Baraczká István vállalkozott, amikor a következőt írta: „Az értéktelen darabok meghatározását, azaz a készlet darabjainak értékelését, elbírálását, valamint kiemelését, eltávolítását nevezzük selejtezésnek.”¹¹

A hatvanas évek legfontosabb eredménye e téren a durva és finom selejtezés fogalmának pontos meghatározása volt. Ezekben az években jelent meg Ort János

⁵ Vörös Károly: *Alapelvek az iratanyag levéltári feldolgozásához. Levéltári Szemle*, 1962. 3–4. sz. 50–66.

⁶ Uo. 64.

⁷ Schneider Miklós: *Értékminimum-forrásérték. Észrevételek néhány új irattári tervhez. Levéltári Közlemények*, 1973–1974. 505–514.

⁸ Uo. 505.

⁹ Szabó István: *A magyar levéltárvédelem kérdése. Levéltári Közlemények*, 1931. 151–225.

¹⁰ Szabó: i. m. 178.

¹¹ Baraczká: i. m. 57–58.

A *levéltári durva selejtezésről* című cikke,¹² ami a selejtezés két típusának megkülönböztetésével, célszerű alkalmazásukkal kapcsolatban adott hasznos iránymutatást.

A szerző itt kifejtett véleménye szerint a durva és a finom selejtezés elsősorban nem alapelveiben, hanem módszereiben tér el. A finom selejtezés az iratok darabonkénti átvizsgálásával végezhető el, ami jelentős munkaidővel jár, „*s ezért gazdaságossága, a nyerhető férőhely, az iratanyag jobb kutathatása szempontjából is el kell bírálnunk a munkatervekbe történő felvételét.*”¹³ A durva selejtezés ezzel szemben alig igényel munkaidőt, és ezért rendkívül hatékonynak nevezhető.

Ort tanulmányából megtudhatjuk, hogy a 88.375/1960. LOK. sz. utasítás jelölte ki a durva selejtezés alá vonható iratok körét. Ezeket ügykörjegyzék nélkül is selejtezhetőnek nyilvánította. A durván selejtezhető iratok körét egyes állagrészek olyan nagyobb irategyütteseiben jelölte meg, amelyek forrásértékének megítéléséhez nincs szükség az ügyiratok darabszintű átvizsgálására, így tehát a selejtezés részletes selejtezési ügykörjegyzék készítése nélkül is elvégezhető.¹⁴ Ort János álláspontja szerint az értékhatár alá sorolt szervek iratainak selejtezése is ide sorolható.¹⁵

A mai levéltári szakirodalom szerint a selejtezés lehet fondszintű, állagszintű, tétel- és ügyiratszintű. A legfrissebb jelentős összefoglalás, a *Levéltári kézikönyv* szerint létezik még általános (a selejtezendő anyag teljes egészére kiterjedő), részleges (az iratanyag csak egy részére vonatkozó), durva (csak formai jegyek alapján végrehajtott) és végül mintavétel alapján történő selejtezés.¹⁶

A maradandó érték fogalmának kialakulása és jogszabályi meghatározásai

Az iratértékelési tevékenység vizsgálatának legalapvetőbb szempontja az, hogy milyen kritériumok mentén határozzuk meg, hogy egy irat rendelkezik-e olyan értékkel, amely alapján a levéltár annak átvételét és hosszú távú megőrzését, kutathatóságát biztosítani hivatott. A levéltárba kerülő iratok jogszabályi meghatározásai az idők folyamán módosultak, így ezeket a változásokat szükségesnek tartom röviden bemutatni a legfőbb levéltári jogszabályok alapján.

Az 1947. évi XXI. tc-ben még nincs egyértelműen meghatározva, hogy milyen értékkel bíró iratok kerülnek levéltárba. A törvény csupán a levéltár illetékességi körébe tartozó szerveket foglalja össze, megállapítva, hogy ezeknek „*már nem használt iratait, amelyeket a vallás- és közoktatásügy miniszter az érdekelt miniszterrel egyetértve kijelöl*”,¹⁷ veszi át a levéltár.

¹² Ort János: A levéltári durva selejtezésről. *Levéltári Szemle*, 1966. 1. sz. 1–12.

¹³ Uo. 1.

¹⁴ Uo. 2.

¹⁵ Uo. 3.

¹⁶ *Levéltári kézikönyv*. Szerk. Körmeny Lajos. Budapest, 2009, 495.

¹⁷ Az 1947. évi XXI. törvény a levéltárügy rendezéséről.

A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1950. évi 29. számú törvényerejű rendelete a levéltárakról az 1. §-ban így fogalmaz: „A történeti fejlődés írott emlékeit – mint a magyar társadalom fejlődésére vonatkozó értékes forrásanyagot – a jelen törvényerejű rendeletben meghatározott módon fokozott védelemben kell részesíteni, és azokat a kutatás számára hozzáférhetővé kell tenni.”¹⁸ E jogszabály tehát a „történeti fejlődés írott emlékeit” tartja levéltárba adandónak, viszont nem határozza meg azon iratok körét, amelyek ebbe a kategóriába esnek. Ezenkívül a megfogalmazásban az is érdekes, hogy a „magyar állam” vagy „nemzet” helyett a „magyar társadalom” kifejezést használja. Végül kiemelném, hogy ebben a rendelkezésben célként a kutatás számára való hozzáférhetőség biztosítása szerepel, a jogszabály alapján kizárólag a történeti szempontból értékes anyagokat válogatják ki.

Az 1969. évi 27. számú törvényerejű rendelet a levéltári anyag védelméről és a levéltárakról az 1. § (1) pontban így fogalmaz: „A gazdasági, társadalmi, politikai, jogi, honvédelmi, tudományos, műszaki, művelődési vagy egyéb szempontból jelentős, történeti értékű iratokat levéltári anyagnak kell tekinteni és e törvényerejű rendelet szerint védelemben kell részesíteni.”¹⁹ A jogszabály következő pontjában ugyanez vonatkozik a kép- és hangfelvételekre is. Ez a meghatározás sokkal részletesebb, és több szempontra is felhívja a figyelmet, azonban még mindig csak az iratok történeti értékéről van szó. Érdeemesnek tartom megjegyezni, hogy az „egyéb szempontból jelentős” kifejezés viszonylag tág határt szab az iratok értékelése során.

Az 1995. évi LXVI. törvény értelmező rendelkezései között szerepel a maradandó értékű irat fogalma, amelyet így határoz meg a jogszabály: „a gazdasági, társadalmi, politikai, jogi, honvédelmi, nemzetbiztonsági, tudományos, művelődési, műszaki vagy egyéb szempontból jelentős, a történelmi múlt kutatásához, megismeréséhez, megértéséhez, illetőleg a közfeladatok folyamatos ellátásához és az állampolgári jogok érvényesítéséhez nélkülözhetetlen, más forrásból nem vagy csak részlegesen megismerhető adatot tartalmazó irat”.²⁰ A maradandó értékű irat fogalma bővebb a történeti érték fogalmánál, hiszen magában foglalja a közfeladatok folyamatos ellátásához és az állampolgári jogok érvényesítéséhez szükséges információkat tartalmazó iratok körét is. Az „egyéb szempontból jelentős” kifejezés ebben a definícióban is megmaradt, ezzel lehetőséget adva a tágabb értelmezésnek. Az 1995-ben kiadott törvény óta ezt a meghatározást nem módosították, így azóta e megfogalmazás alapján próbáljuk meghatározni a levéltárba adandó iratok körét.

¹⁸ A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1950. évi 29. számú törvényerejű rendelete a levéltárakról.

¹⁹ Az 1969. évi 27. számú törvényerejű rendelet a levéltári anyag védelméről és a levéltárakról.

²⁰ Az 1995. évi LXVI. törvény a köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről.

A forrásérték (levéltári érték) fogalma

A forrásérték, illetve bizonyos szerzőknél a levéltári érték fogalmának definiálása a selejtezési, iratértékelési munka legfontosabb és megkerülhetetlen összetevője. Rendkívül érdekes, hogy az elmúlt évtizedekben a kérdéssel foglalkozó levéltárelméleti szakemberek hogyan, milyen szempontokat szem előtt tartva próbálták meghatározni ezt a fogalmat.

Jánossy Dénes a negyvenes évek elején az iratok értékelésénél a fölé- és alárendeltség mérlegelését tartotta a legfontosabbnak.²¹ Az ekkor megjelent szemlélet, tehát az iratoknak elsősorban a fondképző oldaláról történő megítélése, később is folyamatosan jelen lesz a vonatkozó levéltárelméleti irodalomban.

Baraczkza István megközelítésében az iratanyagok kétféle értékkel rendelkezhetnek: ügyviteli és levéltári értékkel. Levéltári érték Baraczkza szerint akkor keletkezik, amikor valamilyen tény vagy viszonyt dokumentáló adat följegyzést nyer az iratanyag keletkezése során. Az ötvenes évek közepén kialakult szakmai elgondolás szerint a kétfajta érték távolról sem zárja ki egymást, hiszen a szerző szerint „*a levéltári érték tartalmilag összetett fogalmát kibontva, magában foglalja az iratanyag tudományos-politikai, gyakorlati és jogi értékét.*”²²

A hatvanas évek elején Vörös Károly az ügyirat értékelésekor szintén magára a fondképzőre helyezte a hangsúlyt. A levéltári forrásértéket szerinte elsősorban az iratot keletkeztető szerv tudományos, politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális jelentősége szabja meg. Az egyes iratok értékének mérlegelésére csak a fondképző jelentőségének pontos meghatározása után kerülhet sor, és ekkor is (immár a konkrét ügyirat szintjén) a fentebb említett tudományos, politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális értékeket kell gondosan számba venni.²³

Schneider Miklós, Vörös Károlyhoz hasonlóan, komoly figyelmet szentelne a fondképző jelentőségének meghatározására. A forrásérték és a selejtezendő iratanyag meghatározásakor a feladat elsősorban az, hogy „*azt a minimumot tudják kiszzelektálni a hatalmas méretű irattermésekből, amely a legjobban reprezentálja az illető szerv tevékenységét*” – írja. Csak azok az iratok maradjanak meg tartósan, amelyekből „*korunk, annak legjellemzőbb vonásai*” a kutatók számára legkönnyebben megismerhetők és »reprodukálhatóak«²⁴

A nyolcvanas évek közepén Varga János az ún. történeti érték fogalmát (amelyet a hatályos jogi szabályozás az 1995. évi LXVI. törvény megjelenéséig használt) próbálta meg újraértelmezni. Véleménye szerint a történeti értékű iratok kettős értékkel rendelkeznek: eszmei és piaci értékkel. Álláspontja szerint az ebbe a kategóriába tartozó iratok mindvégig megőrzik történeti, tehát levéltári forrásértékkel

²¹ Jánossy: i. m. 45.

²² Baraczkza: i. m. 67.

²³ Vörös: i. m. 65.

²⁴ Schneider: i. m. 508.

bíró értéküket, azonban ez az érték hosszú távon nem állandó, mivel legtöbb esetben az idő múlásával növekszik ezen iratok történeti értéke.²⁵

Nagyon fontos előrelépés volt a levéltárelméleti fejlődésben, a forrásérték szakmai definíciójának meghatározása terén, amikor Körmeny Lajos 1994-ben megjelent cikkében a nemzetközi szakmai irodalom eredményeihez nyúlt álláspontja ismertetésekor. *A levéltári irat értéke és az iratértékelés* című tanulmányában²⁶ Theodore R. Schellenberg elméletének továbbgondolásával, az Angelika Menne-Haritz által kidolgozott gondolatokat igyekezett átültetni a magyar levéltárügy gyakorlatába. E nézetek lényege, hogy a levéltári információ tartalmi információból és kontextus-információból épül fel. A tartalmi információ jelenti az irat szorosán vett tartalmát, amelyet minden esetben az iratképző hoz létre, a kontextus-információ pedig az az információ, amely az iratok rendjéből, struktúrájából, összefüggéseiből, illetve az iratképzőre vonatkozó adatokból megállapítható.

A kontextus-információ elsődleges és másodlagos részből áll. Az elsődleges részt leginkább az iratképző alkotja meg, viszont a levéltáros ezt a tevékenysége (értékelés, selejtezés, rendezés) során módosíthatja. A másodlagos kontextus-információt a kutató, az iratanyag használója hozza létre, amennyiben addig egybe nem tartozó tartalmi információkat párosít össze. Az iratok három részértékből állnak össze: kurrens használati értékből, jogbiztosító értékből és történeti értékből.²⁷

Az irat történeti értéke Körmeny Lajos fogalomrendszerében „*az a fontosság, amit a használó tulajdonít az irat információjának a múlt megismerése kapcsán*”.²⁸ Az iratképző az iratokat általában használati vagy jogbiztosító céllal hozza létre, a történeti érték számára közömbös. Az előzőekben bemutatott két másik értékkel szemben a történeti érték fokozatosan növekszik. Kevésbé objektív, mint a többi, viszont a társadalmi értékrend, a politika hatása, a tudomány fejlődése mind determináló tényezői, ezek azonban időnként változnak.²⁹ Mindez, mint látjuk, a Varga János által a nyolcvanas években kifejtett gondolatokkal mutat rokonságot.

Körmeny ezt követően – Theodore R. Schellenberg elvei alapján – megfogalmazta a proveniencia-elven alapuló értékelés legfőbb kérdéseit:

- 1) A szervezeten belül mely szervezeti egység hozta meg a stratégiai döntéseket?
- 2) Melyik készíti elő a döntéseket?
- 3) Az egyes irategységek milyen funkciót tükröznek, és mely irategyüttesek mutatják az összekapcsolódó funkciókat?
- 4) Mely iratok reprezentálják mintaként az alsóbb szintű szervezeti egységek munkáját?

²⁵ Varga János: A történeti érték fogalma és a levéltár. *Levéltári Szemle*, 1985. 1. sz. 18–20., 20.

²⁶ Körmeny Lajos: A levéltári irat értéke és az iratértékelés. *Levéltári Szemle*, 1994. 4. sz. 34–44.

²⁷ Uo. 37.

²⁸ Uo. 38.

²⁹ Szegőfi Anna: A levéltárak iratértékelési és selejtezési feladata. *Levéltári Szemle*, 1999. 3. sz. 13–28., 14.

Körmendy szerint az iratok tartalmi elemzésén alapuló értékeléskor a történeti érték meghatározása szubjektív. Itt felveti a proveniencia-, illetve a pertinencia-elven alapuló értékelések előnyeit, és emellett foglal állást, hogy bár a proveniencia-elv segítségével sem lehet megállapítani a történeti értéket, mégis az a semlegebb, mivel nem a tartalomra koncentrál, hanem a funkcióra és a tevékenységre, „*tehát arra az információterületre, amelyre a levéltárosnak »jogosultsága« van*”.³⁰

A levéltárügy jogszabályi kereteinek változásában mérőföldkőnek tekinthető az 1995. évi LXVI. törvény, amely a mai napig alapjaiban határozza meg a levéltári szakemberek munkáját és ezzel párhuzamosan a gondolkodásmódjukat is. A törvény életbe lépését követő első évek tapasztalatai alapján szükséges volt a forrásértékkel, a levéltári értékkel kapcsolatban kialakított szakmai álláspontok újragondolása is. Az 1999. augusztus 23–26. között Kecskeméten megrendezett levéltári egyesületi vándorgyűlés egyik fő célkitűzése a levéltárak iratértékelési és selejtezési gyakorlatával kapcsolatos tapasztalatok összegzése volt.

Szegőfi Anna a vándorgyűlésen elhangzott előadásában arra hívta fel a figyelmet, hogy miután a jogszabályokban általánossá lett a maradandó értékű iratokkal kapcsolatban a viszonylag rövid idő, 15 év utáni levéltárba adási kötelezettség, a levéltáraknak alapvető érdeke, hogy gyorsan és egyértelműen állást foglaljanak az illetékességükbe tartozó szerveknél keletkező iratok forrásértékével kapcsolatban.

Az 1969. évi levéltári tvr. az irattári tervek kidolgozásáról és bevezetéséről is rendelkezett ugyan, de a szerző úgy vélte, „*ez az értékelés elég sajátos, mert levéltári elméleti munka eredménye, aminek a végrehajtását azonban az iratképzőkre bíz-
tuk.*”³¹

Az előadó kiemelte, hogy fontos lenne sort keríteni a nem selejtezhető kategóriába tartozó iratok felülvizsgálatára is. Ez azért kiemelkedően fontos, vélte, mert van néhány olyan irattípus, amelyeket a nem selejtezhető kategóriába sorolunk, figyelmen kívül hagyva azt, hogy ezek adattartalma időközben megváltozott. Erre Szegőfi példának hozta az adófékönyveket és az iskolai anyakönyveket. Az adófékönyvek korábban olyan információkat is tartalmaztak, amelyek alkalmasak voltak egy község társadalmának, szociális és gazdasági helyzetének bemutatására, azonban ezeknek a nyomtatványoknak az adattartalma időközben minimálisra csökkent. Szegőfi arra is rámutatott, hogy az irat fizikai állapota is lehet a selejtezés oka, amennyiben olyan állapotban van, hogy az információértéke elveszett, vagy el fog veszni a közeljövőben.³²

Szegőfi nézeteinek alátámasztására a kárpótlással kapcsolatos levéltári adatszolgáltatást is példának hozhatjuk. A kilencvenes években lezajló kárpótlási eljárásokhoz a levéltáraknak rengeteg adatot kellett szolgáltatniuk az állami hatóságok és a kárpótlásban érintett magánszemélyek számára. Az esetek jelentős részében olyan

³⁰ Körmendy: i. m. 42.

³¹ Szegőfi: i. m. 15.

³² Uo. 23.

iratokból történtek ezek az adatszolgáltatások, amelyeket ma már a tudásunk jelenlegi szintjén nem minősítenénk maradandó értékűeknek (iparendélyek, hadigondozási iratok, stb.). Ez a példa is jól mutatja, hogy az iratok forrásértékének megítélése mennyire összetett, milyen nagy tapasztalatot igénylő, sokrétű tevékenység.

A maradandó érték fogalma tehát sohasem állandó, az koronként változhat. A *Levéltári kézikönyv* példaként arra mutat rá, hogy az 1950-es években a polgári kori, vagy az egyházi iratok jelentős része csupán papírgyűjtési adalékkul szolgált, holott ma ezeket nagyon értékes forrásoknak tartjuk. A szocializmus időszaka alatt az újítási iratokat ezzel szemben kivétel nélkül maradandó értékűeknek minősítették a hatályos irattári tervek és levéltárszakmai irányelvek, ma azonban már a levéltárak iratértékelési gyakorlata sok esetben éppen ellentétes ezzel a felfogással.³³

Az ügyviteli érték fogalma

Már Bánrévy György 1939-es munkája is felhívta arra a figyelmünket, hogy egyre több olyan irat keletkezik, amely csupán a hivatali eljárások jelentéktelen mozzanatairól informál. Ezek tehát a már említett, és a mai fogalmaink szerint ügyviteli értékkel bíró iratok. Felmerülhet a kérdés azonban, hogy egész állagok esetleges át nem vételével az iratanyag mennyisége csökkenne ugyan, de így az értékes iratok nem semmisülnének-e meg a kevésbé értékesekkel együtt.³⁴

Az ügyviteli érték mint szakmai fogalom szintén korán felbukkant a levéltár-elméleti irodalomban. Baraczka István álláspontja szerint az iratanyagok kétféle értékkel rendelkezhetnek: ügyviteli és levéltári értékkel. Az ügyviteli érték jellemzője, hogy az „*általánosabb, azaz minden keletkező iratanyagra megállapítható, viszont minden iratanyagra nézve időleges, meghatározott időre szóló. Az ügyviteli érték elsődlegesen keletkezik és az iratanyag ügyvitelben betöltött szerepének fontosságára utal.*”³⁵ Az ügyiratok lehetnek pusztán ügyviteltechnikai iratok, amelyeket el kell választani a többi irattól. A többi, tehát a valóban fontos iratok jellemzője pedig az, hogy azok az ügyek érdemi intézését segítik.³⁶

Egész más oldalról közelítette meg Körmeny Lajos a kérdést a kilencvenes években. Az ő elméleti rendszere ugyan nem ismeri az ügyviteli érték fogalmát, azonban az iratok értékelésének meghatározásához a történeti és a jogbiztosító érték mellett nevesíti az irat „*kurrens használati értékének*” fogalmát.³⁷ Az iratok többségére az jellemző ugyanis, hogy használati értékük az idő múlásával csökken. Viszont adódhatnak olyan helyzetek, amikor ez az érték nőhet, majd ismét csök-

³³ *Levéltári kézikönyv...* 355.

³⁴ Bánrévy: i. m. 159.

³⁵ Baraczka: i. m. 65.

³⁶ Uo. 67.

³⁷ Körmeny: i. m. 35.

kenhet. Az irat jogbiztosító értéke „az a tényleges vagy potenciális előny vagy haszon, amit a használó élvez az iratok információja révén jogi státusza vagy jogi vonatkozású állítása törvényes bizonyításakor.”³⁸ Az iratok jogbiztosító értéke gyakran csökken, a jogok és ügyek elavulása ideje alapján tömeges értékvesztésről beszélhetünk. Azonban az ilyen értékkel rendelkező iratok mindig lehetőséget adhatnak jogi bizonyításra.³⁹

A mai levéltári szakirodalom felfogása szerint ügyviteli értékkel azon irat rendelkezik, amely az adott szerv folyamatos működéséhez nélkülözhetetlen. Értelemszerűen a maradandó értékű iratok egy ideig – életciklusuk elején – ügyviteli értékkel is bírnak. Az ügyviteli értékű iratok egy része tartósan megőrzi ezt a jellegét, ezek állandó használatra a létrehozó szervnél maradnak (például alapító okiratok, ingatlan-nyilvántartások).⁴⁰

Egyediség és tükröződés

Baraczka István szerint „minden iratot, amely valamiféle adatot csupán egyetlenként tartalmaz, meg kell őrizni, mert feltételezetten minden adat önmagában értékes.”⁴¹ A szerző szerint először azt kell mérlegelnünk, miszerint egyetlen vagy több példány áll-e rendelkezésre az adott iratból, illetve, hogy a benne foglalt adatok fellelhetőek-e más iratanyagban. Ezek megfontolása után, Vörös Károly véleménye szerint, „a selejtezésre kerülő egyes iratok elbírálásánál a bennük foglalt adatok konkrét tudományos politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális értékének kell alapul szolgálnia.”⁴²

Varga János megfogalmazza, hogy „a történeti érték fogalma általánosan alkalmazhatóan valóban definiálhatatlan, és csupán konkrét és egyedi vizsgálat alapján foglalható állás... a tekintetben, hogy az adott irat besorolható-e a tárgyalt kategóriába, vagy sem.”⁴³ Véleménye szerint a vizsgálatot könnyebb az ellenkező oldalról lefolytatni, tehát a történeti érték kiválogatása helyett az értéktelen iratok körét kellene meghatározni. Varga történészi szemszögből vizsgálja a történeti érték fogalmát, amely szerinte az egyes iratok tartalmi elemzésével ismerhető fel, mivel az értékhatár csak konkrét iratok, illetve konkrét tartalmú irategyüttesekre vonatkozóan állapítható meg egyedi vizsgálódás alapján.

Varga felsorolja azokat a konstans jegyeket, amelyek alapján általában megőrzendőnek ítélünk egy-egy iratot. Az első ilyen szempont az irat tartalma, az abban megjelenő adatok jellege, illetve ezen adatok mennyisége vagy egyedisége.

³⁸ Uo. 37.

³⁹ Uo. 38.

⁴⁰ *Levéltári kézikönyv...* 355.

⁴¹ Baraczka: i. m. 63.

⁴² Vörös: i. m. 65.

⁴³ Varga: i. m. 18.

Ezenkívül meghatározónak tartja az irat egyediségét, vagyis azt, hogy az egyedüli példányként, korlátozott számban vagy tömegesen keletkezett.⁴⁴

Szegőfi Anna a már említett 1999-es kecskeméti előadásában szintén hasonló álláspontra jutott. Megítélése szerint a fondképző szintű szemlélet helyett az információk megőrzését kellene előtérbe helyezni, amit konkrét iratok értékelésével lehetne megvalósítani. Úgy vélte, a 15 éves irattári őrzési idő sok esetben nagyon rövid időszak, és jobban ki kellene használni a nem selejtezhető, határidő nélkül őrzendő iratokban rejlő lehetőségeket, valamint a mintavételezés következetes alkalmazásával is tudatosabban kellene élnie a levéltáros szakmának.⁴⁵

A selejtezhetőség alapelveinek vizsgálata során a szerző arra jutott, hogy azok felülvizsgálatot és kiegészítést igényelnek. Ennek kapcsán Szegőfi szerint az egyik alapkérdés a tükröződés problémája. Tükröződés előfordulhat egy szervezeti egységen belül, magán a szervezen belül, az egymásra épülő azonos szervtípusok között, de akár a döntési rendszerben egymásra épülő vagy egymás mellé rendelt különböző típusú szervek esetében is találunk erre példát. A levéltáros szakmán belül a legáltalánosabban elterjedt nézet szerint az iratot a keletkezési helyén kell megőrizni, viszont általában a döntéshozónál található iratot nem selejtezzük, hogy ha az tartalmazza a döntést előkészítő iratokat is.⁴⁶

A „védett évek” fogalma

A védett évek problémája szintén a kezdetektől foglalkoztatta a levéltári iratok értékével foglalkozó elméleti szakembereket. Bánrévy György szerint meg kell határozni egy olyan időpontot, aminél korábbi iratanyagot semmiképpen sem selejtezhetünk. Időhatárként ekkor 1867-et, a budapesti iratanyag tekintetében 1873-at határozták meg.⁴⁷

Korhatárt szabni Baraczká István véleménye szerint helytelen. Ezzel vagy az 1867 előtt keletkezett iratanyagot ítéljük mindenestől értékesnek, és ezért nem selejtezhetőnek, vagy azért döntünk így, mert az adott korszakban keletkezett iratanyag kevés selejtet tartalmaz, ebben az esetben pedig csak ideiglenes a korhatár.⁴⁸

Vörös Károly a hatvanas évek elején arra mutatott rá, hogy az 1867 előtt keletkezett iratok kiselejtezése általában tilos, illetve csak a Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztályának különleges engedélye alapján végezhető.⁴⁹ A tényleges selejtezést (1867 utáni iratanyag esetében is) csak a Levéltári Osztály engedélyével kezdhették el. A levéltári megőrzésre nem érdemes iratokat pedig ügykörnyezékek alkalmazásával kellett megállapítani.⁵⁰

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Szegőfi: i. m. 16.

⁴⁶ Uo. 21.

⁴⁷ Bánrévy: i. m. 163.

⁴⁸ Baraczká: i. m. 60.

⁴⁹ Vörös: i. m. 65.

⁵⁰ Uo.

A *Levéltári kézikönyv* állásfoglalása alapján az újabb kori anyag keletkezésének kezdő éve a közfelfogás szerint 1867 – ez egyúttal a selejtezhető iratanyag szokásos határéve is. Ezek az időhatárok korábban a levéltárak mindennapi gyakorlatában egyre inkább kitolódtak. Kezdetben csak bizonyos időintervallumok kaptak védettséget (1918–1919, 1944–1945, 1956), ma már minden 1950 előtti iratanyag esetében gondosan kell selejtezni.⁵¹

Ezek persze csupán a levéltári gyakorlati munkában követendő szakmai irányelvek. Mindazonáltal rá kell arra mutatni, hogy ma nem létezik jogszabályi hely az úgynevezett „védett évekre”. Azonban korábban volt erre példa: az 131-10/1952. B. M. utasítás leszögezte, hogy 1867 előtt keletkezett iratanyag selejtezésére nem kerülhet sor, valamint az 1919. január 1. és december 31. között keletkezett iratokat is nem selejtezhetőnek jelölte.

A „minimum alatti szervek” kérdése

A levéltárak gyűjtőterületi feladatai folyamatosan bővültek. Viszonylag hamar egyértelművé vált, hogy az állami és társadalmi élet teljességére nem terjedhet ki ez a munka, ezért szükség van a levéltári illetékességbe tartozó szervek pontos definiálására. Gondosan meg kell tehát határozni azon szervek körét, amelyek iratanyagát nem kívánjuk hosszú távon levéltári megőrzésre átvenni.

Bánrévy György 1939-es írásában azt javasolta, hogy ott, ahol a közigazgatás erősen központosítva van, a központi hatóságok iratait kevésbé, míg a középfokú és alsó fokú hivatalok iratanyagait nagyobb százalékban selejtezzék. Véleménye szerint a megszűnt hatóságok esetén a selejtezést korlátozni kell, vagy akár teljes egészében mellőzni, mivel az adott szerv több iratot már nem fog keletkeztetni.⁵²

A levéltári értékhatár alá tartozó szervek kérdése folyamatosan felbukkan a későbbi levéltári szakirodalomban is. Baraczka István Ember Győző nyomán már az ötvenes években felvetette a szervek értékminimumának kérdését a nagy számban működő, típusos, a termelésben vagy az igazgatásban jelentős szerepet nem játszó szervek esetében. Az ilyen típusú szervek esetében véleménye szerint célszerű volna mintalevéltárak kijelölése.⁵³

A levéltári belső selejtezések céljára kijelölendő szervek, illetve ezzel párhuzamosan a „minimum alatti” szervek kijelölésével kapcsolatban adott eligazítást a 88.375/1960. LOK. sz. utasítás. Az utasítás kijelölte a durva selejtezés alá vonható iratok körét, azt ügykörjegyzék nélkül végezhető selejtezésnek minősítette. A „*durván selejtezhető iratok körét egyes állagrészek olyan nagyobb tömegű iratában jelölte meg, aminek értékelése teljes összességében megtörténhet s iratonkénti átválogatás – átvizsgálás nélkül, tehát a részletes selejtezési ügykörjegyzék készítése nélkül is selej-*

⁵¹ *Levéltári kézikönyv...* 491.

⁵² Bánrévy: i. m. 162.

⁵³ Baraczka: i. m. 70.

tezhető.”⁵⁴ Ort János szerint az értékhatár alá sorolt szervek iratainak selejtezése is ide sorolható.⁵⁵

A szervek forrásérték szerinti osztályozására sokáig nem vállalkozott a szakma. Erdmann Gyula 1985-ben megjelent tanulmányában⁵⁶ azt a megállapítást tette, hogy a magyar levéltáros szakma elmaradt a modernkori tömeges irattermelés által teremtett helyzet elemzésével, a jelenkori iratok értékelési szempontjainak kidolgozásával, valamint az iratképző szervek értékminimumának meghatározásával. 1981-ben munkacsoportot hoztak létre az Új Magyar Központi Levéltár szervezésében a történeti értékű iratok pontosabb definiálására, körének precízebb meghatározására, egy-egy iratcsoport-lista készítése céljából (minisztériumi és országos főhatóságok esetében egyenként, tipizálható szervek esetén típusonként).⁵⁷

Erdmann Gyula fent említett munkájában fondképző-szintű osztályozást végzett, ennek során három kategóriába osztotta a szerveket. Az első kategóriában azok a szervek szerepeltek, amelyeknek mindegyike ad át a levéltárnak iratanyagot. A második kategóriába azok a szervek tartoztak, amelyek esetében csak a mintaként kiemelt szervek adnának át iratot. A harmadik kategória az értékminimum alattinak ítélt szerveket foglalta magába.⁵⁸

Szegőfi Anna az 1999. évi előadásában megállapította, hogy az iratképzők értékhatár alá sorolása lényegében fondképző szinten való iratértékelést jelent. Ennek „legfontosabb alapelve, hogy az értékhatár egy adott történelmi korszakban egy adott szervtípusra vonatkozik.”⁵⁹ Szerinte „sürgősen szükség van az államigazgatás területi szerveinek iratértékelésére, értékhatár vizsgálatra és a levéltári átvétel minimum jegyzékére, nyilvánvalóan szervtípusonként.”⁶⁰

Selejtezés formai szempontok alapján

Bánrévy György szerint tisztán formai szempontok szerint is lehet selejtezni (üres lapok, másodpéldányok – ma ezt nevezzük ballasztalanításnak, ami a tárgyalat selejtezésétől független).⁶¹

Varga János szerint is figyelembe kell venni a formai szempontokat, mert az irat anyaga, illetve megjelenési formája is hordozhat többletjelentést abban az esetben például, ha az művészi értéket is képvisel.⁶²

⁵⁴ Ort: i. m. 2.

⁵⁵ Uo. 3.

⁵⁶ Erdmann Gyula: Történeti érték szervenként – szervtípusonként. Rövid beszámoló az országos értékhatár-vizsgálati munka állásáról. *Levéltári Szemle*, 1985. 1. sz. 21–36.

⁵⁷ Erdmann: i. m. 25.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Szegőfi: i. m. 18.

⁶⁰ Uo. 20.

⁶¹ Bánrévy: i. m. 165.

⁶² Varga: i. m. 18.

A selejtezések elbírálásához szükséges szakmai kompetenciák

A selejtezést végző személy meghatározása sem könnyű kérdés. Bánrévy György szerint a selejtezés levéltári szakmunka, amelyet csak a levéltárnok végezhet, mivel ő egyesíti magában a hatóság tisztviselőjének és a történésznek a tulajdonságait.

Baraczká István egyértelműen állást foglalt amellett, hogy a selejtezés lehetséges és szükséges, valamint ezt a feladatot lényegében a levéltárosnak kell megoldania. A selejtezés a levéltári anyag értékelésén alapul, annak minden szempontú értékelésén. Úgy tűnhet esetleg, hogy a levéltáros alapvető kötelességének (iratok gyűjtése és megőrzése) mindez ellentmond, de a levéltári anyag valójában értékesebbé válik a selejtezhető iratok leválasztásával.⁶³ Végezetül a korszerű selejtezés két alapfeltételét fogalmazta meg, amelyek nélkülözhetetlenek a szakszerű selejtezés végrehajtásakor. Ezek a hivaltörténeti ismeretek, valamint a megbízható nyilván tartás.⁶⁴

Varga János 1985-ben írt tanulmánya leszögezte, hogy az iratok történeti értékének meghatározása a levéltár, vagyis a levéltáros feladata: „A levéltáros arról határoz, hogy milyen anyagok álljanak a majdani rekonstruálók rendelkezésére. Végső soron – némi túlzással – első fokon tőle függ, hogy milyen lesz, a letűnt valószínűségeket mennyiben közelíti meg a tudós által a társadalom számára és érdekében rekonstruált épület. A múlt emlékeivel, ám jelennek és jövőnek dolgozik.”⁶⁵

Selejtezési mintajegyzékek és selejtezési tervek

Alapvető fontosságú, mint láttuk, hogy amennyire az lehetséges, világos szempontok alapján történhessen egy-egy ügyirat forrásértékének meghatározása, a selejtezésre szánt irategyüttesek kijelölése. Már Bánrévy György is kijelentette, hogy a selejtezéseket központilag jóváhagyott iratjegyzék alapján kell elvégezni. Az iratjegyzékeken pedig szerepelnie kell a megtartott és az eltávolított iratok számának. Az utóbbiakról rövid tartalmi leírást kell készíteni, és az értéktelennek minősítés okát is meg kell jelölni. Egész szignatúra selejtezésénél ezen a jegyzéken az ügymenetét és befejezését is összefoglalják. Így mindig tiszta képet kaphatunk a selejtezett anyag eredeti állapotáról.⁶⁶

Baraczká István másfél évtizeddel később azt javasolta, hogy a nem selejtezhető iratok körének rögzítését szintenként kellene megvalósítani. Ez világos előzménye a hetvenes évek közepén bevezetett tanácsi irattári terveknek, ahol az ugyanolyan típusú iratok értéke jelentős mértékben eltérhet egymástól annak függvényében, hogy milyen közigazgatási szinten működő szerv keletkeztette azt.⁶⁷

⁶³ Baraczká: i. m. 56–57.

⁶⁴ Uo. 75.

⁶⁵ Varga: i. m. 20.

⁶⁶ Bánrévy: i. m. 166.

⁶⁷ Baraczká: i. m. 61.

A hetvenes évek, a tételszámos iratkezelés és a kötelezően előírt irattári tervek bevezetésének idején Schneider Miklós arra hívta fel a figyelmet, hogy sok esetben hiányzik egy általános érvényű utasítás, az egységes központi minta. Úgy ítélte meg, hogy az irattári tervek elkészülte egy csapásra nem fogja megoldani sem az ügyintézés könnyítését, sem a történeti értékkel bíró iratanyag maximális védelmét, nem alkalmas a levéltárban véglegesen megőrzendő iratok körének reális megállapítására. Szerinte fontos, hogy a nem selejtezhető iratok körét felülvizsgáljuk, mivel az nagyon sokféle lehet. Probléma, hogy a nem selejtezhető iratok meghatározásánál a szervek sok esetben ügyviteli szempontok szerint járnak el. Ki kell választani azokat az ügyköröket, illetve iratféleségeket, amelyek mindenképpen ebbe a kategóriába esnek. Feltétlenül sort kell keríteni az iratok történeti forrásértékének tisztázására, a forrásérték minimumának meghatározására. Ezt leginkább a jövő kutatói igényeinek megfelelően kell kialakítani. El kell készíteni központi irányítással egy ügykör-, illetve iratminimum-jegyzéket, amelyek az éppen hatályos irattári tervek módosításához szolgálhatnak alapul.⁶⁸ A kompetencia- és ügymenetlemező munkálatok után olyan selejtezési tervezeteket kell készíteni, javasolta Schneider, amelyek nem csak egyes irattártípusokra alkalmasak, és egymást nem keresztezik. A szerző szerint az Országos Levéltári Főfelügyelőség feladata lenne a közigazgatási irattárakban rejtőző kútfők kutatása és az azok megőrzéséről való gondoskodás. Esetleg helyszíni szemlét is lehet tartani, és átfogó selejtezést kell végezni.

A levéltárba kerülő anyagot lehetőleg az aktát termelő szervnél kell biztonságos körülmények között elhelyezni, s ezt a megőrzést állandó ellenőrzés alatt kell tartani. *„A fejlődés iránya tehát azt mutatja, hogy a közhatalosi iratokat őrző levéltárak közhatalosi jellege nemcsak, hogy változatlanul fennmarad, hanem a jövőben mindig erősebb szálak fűzik majd az élő közigazgatáshoz. E körülmény azonban nem befolyásolhatja a levéltárnak mint tudományos kutató intézetnek genetikus hivatását, legfeljebb – mint láttuk – közhatalosi feladatait sokszorozza meg.”*⁶⁹

Szegőfi Anna már többször idézett módszertani előadásában a selejtezési mintajegyzékek szervtípusonként való készítésének bemutatására is vállalkozott. Ennek két fajtáját elemezte. Az egyik a minimumjegyzék, amely azon iratok tárgyát sorolja fel, amelyeket nem selejtezhetőnek minősített. A másik fajtája ennél bővebb adattartalommal rendelkezik, így megjelöli a tárgyat, és a selejtezési határidőket is feltünteti. Az iratértékelés és a selejtezés végrehajtása során Szegőfi a legfontosabb problémának azt tartotta, hogy *„az ügyviteli és levéltári selejtezés nem válik ketté a levéltárak gyakorlatában.”*⁷⁰

Abban a tekintetben tehát teljes a konszenzus, hogy a levéltári selejtezés (és itt a belső levéltári selejtezés mellett a szerveknél folyó selejtezések szakmai felügyele-

⁶⁸ Schneider: i. m. 505.

⁶⁹ Jánossy: i. m. 55.

⁷⁰ Szegőfi: i. m. 27.

tét is beleértjük) a levéltári munkák közül az egyik „legtöbb hozzáadott értéket” igénylő terület. A levéltári ügykörjegyzékek, majd az irattári tervek bevezetése alapvetően nem változtatott azon, hogy egy szakszerű selejtezés lebonyolításához elengedhetetlen a levéltáros korszerű szakmai tudása.

ANNAMÁRIA CSIKY

ARCHIVAL APPRAISAL IN THE HUNGARIAN ARCHIVAL LITERATURE

In my study, I present and examine the theoretical background of the appraisal of archival records. Unified, and collectively accepted standards of archival appraisal required for collection and its theoretical background has not emerged till today. In my article, I compare the different opinions from the 1930s to the present in the light of one of the main aspects or issues I have highlighted. I did not separate the opinions on archival value from the professional ideas on selection, because I am convinced that the two are inseparable in the practical reality of archival work as they are mutually assumed.

